

BOEKBESPREKINGEN

De maakbaarheid van multiculturalisme

Bethany Bryson (2005) *Making Multiculturalism: Boundaries and Meaning in U.S. English Departments*. Stanford: Stanford University Press, 215 pp.

In de jaren tachtig en negentig werd in de Verenigde Staten via publicaties als 'The Closing of the American Mind' van Allen Bloom en 'Illiberal Education' van Dinesh D'Souza een verhit debat gevoerd over de inhoud en educatie van de literaire canon. Conservatieve cultuurcritici als D'Souza en Bloom verzetten zich tegen – wat zij zagen als – het opkomen van het multiculturalisme aan Amerikaanse universiteiten en wierpen zich op als verdedigers van de traditionele canon. Het in toenemende mate 'openen' van de literaire canon voor minderheden en vrouwen en het daarmee gepaard gaande cultuurrelativisme, zou volgens hen de teloorgang van de Amerikaanse cultuur – en daarmee de samenleving als geheel – inluiden. Maar hoezeer de 'canon wars' tussen conservatieve critici en voorstanders van multiculturalisme ook op het scherp van de snede werden uitgevochten in de media, de vraag dringt zich op welke rol multiculturalisme en de 'canon wars' nu werkelijk hebben gespeeld in de praktijk van het literatuuronderwijs. In Bethany Brysons boek *Making Multiculturalism: Boundaries and Meaning in U.S. English Departments* staat deze praktische inbedding van de 'canon wars' in het Amerikaanse universitaire literatuuronderwijs centraal.

De centrale vraag laat zich kernachtig samenvatten door de ondertitel van de dissertatie waarop dit boek goeddeels is gebaseerd: *Why the canon wars did not destroy English literature?* Volgens Bryson moet het antwoord worden gezocht in de manier waarop het multiculturalisme in de institutionele

onderwijspraktijk werd ingebed en geïnterpreteerd. Bryson beschouwt multiculturalisme niet als een autonome culture factor die – in tegenstelling tot wat in de 'canon wars' werd gesuggereerd – een zelfstandige oorzakelijke werking zou hebben, los van de institutionele praktijk waarin het werd uitgelegd en opgenomen. Bryson laat juist zien hoe de betekenis van multiculturalisme werd veranderd door de praktijk van het literatuuronderwijs, in plaats van andersom. Bovendien toont Bryson hoe het al dan niet voorkomen van conflicten omtrent multiculturalisme binnen de departementen Engelse literatuur afhankelijk was van institutionele omstandigheden als voldoende financiële middelen, de grenzen van de discipline, de autonomie van de professoren en de flexibiliteit van het curriculumbeleid.

Om de betekenissen van – en conflicten over – multiculturalisme in de alledaagse praktijk van de collegezaal te achterhalen, onderzocht Bryson de departementen Engelse literatuur van vier Amerikaanse onderzoeksuniversiteiten. De universiteiten hadden allen tenminste vierduizend studenten (waarvan 25% niet-blank), maar varieerden wat betreft prestige en progressiviteit. In het hier besproken boek refereert ze aan deze universiteiten als Ivory Towers (prestigieus en progressief), State Star (prestigieus en conservatief), Multicultural State (niet prestigieus en progressief) en Catholic University (niet prestigieus en conservatief). In de interviews met in totaal 76 professoren Engels stond de vraag centraal hoe zij staan

tegenover multiculturalisme en hoe zij dit begrip definiëren en begrenzen.

Uit deze interviews kwamen vier kernbetekenissen van multiculturalisme naar voren: culturele diversiteit (als maatschappelijk fenomeen), canons (selectie van literaire teksten), waarden (houding ten opzichte van literatuur) en onderwijs (relatie tussen student en docent). In theorie zijn er dus zestien definities van multiculturalisme te onderscheiden, namelijk de vier kernbetekenissen apart, elf combinaties van twee of meer kernbetekenissen en de categorie 'betekenisloos.' De meest voorkomende (kern) betekenis was culturele diversiteit, meestal in combinatie met één of meer andere betekenissen, zoals canon expansie ('culturele diversiteit' + 'canons') en het onderwijzen van de waarde diversiteit met behulp van nieuwe canons ('culturele diversiteit' + 'canons' + 'waarden' + 'onderwijs'). Net zoals de cultuurcritici definieerden de professoren aan Ivory Towers, waar de 'canon wars' veelal gesitueerd waren, multiculturalisme voornamelijk in termen van enkel culturele diversiteit. Hoewel dergelijke enkelvoudige betekenissen uitermate handzaam zijn voor krachtige abstracties, zijn ze minder geschikt om concrete beslissingen te nemen over het curriculum. Om die reden werd op State Star een wat praktischere definitie van multiculturalisme – namelijk canon expansie – gehanteerd. Een concrete beleidsnotitie op Multicultural State leidde tot een eenduidige en praktijkgerichte definitie (het onderwijzen van de waarde van diversiteit aan de hand van nieuwe canons). De afwezigheid van dergelijk beleid resulteerde erin dat de professoren aan de Catholic University nauwelijks betekenis toekenden aan multiculturalisme. Opvallend is verder dat de meerderheid van de professoren aan beide prestigieuze universiteiten geen duidelijk standpunt (voor dan wel tegen) innam ten opzichte van multiculturalisme, terwijl dit aan niet-prestigieuze universiteiten wel het geval was.

In tegenstelling tot Brysons verwachtingen had de politieke oriëntatie van de betref-

fende universiteit (progressief/conservatief) geen invloed op de betekenis die aan multiculturalisme werd gegeven, noch de mate waarin multiculturalisme tot departementale conflicten leidde. Het prestige van een universiteit speelde wel een duidelijke, maar indirecte rol. Dit hangt samen met structurele omstandigheden als voldoende financiële middelen, de grenzen van de discipline, autonomie van de professoren, en de flexibiliteit van het curriculumbeleid. In de jaren negentig kwam de departementale autonomie – met name op niet-prestigieuze universiteiten – sterk onder druk te staan toen de studentenaantallen afnamen. Door de grenzen van de discipline Engels op te rekken – en zich meer te richten op beroepsgerichte schrijfcursussen ('vocational writing') – slaagde mc State erin om de autonomie van zowel het departement als haar leden te behouden. In combinatie met de eerder genoemde beleidsnotitie leidde dit tot weinig conflicten over multiculturalisme. Dit was zeker niet het geval op Catholic University. Ook deze universiteit was genoodzaakt zich meer en meer toe te leggen op 'vocational writing.' In tegenstelling tot mc State vielen deze activiteiten echter buiten het legitieme domein van de discipline Engelse literatuur. Degenen die deze vakken doceerden verschilden bovendien van de 'literaire' professoren wat betreft generatie, gender, leeftijd en etniciteit. Op dit departement viel de grens van de discipline dus samen met een generatie, gender, leeftijd en etnische grens. Deze 'boundary alignment' zorgde ervoor dat het multiculturalisme, dat voornamelijk aanhang genoot onder de jongere generatie, buiten het curriculum werd gehouden. Op de supersterrenfaculteit van Ivory Towers werden (bewust) nauwelijks grenzen aangebracht. Er was ook amper sprake van een curriculum en daarmee waren er ook geen conflicten over het multiculturele karakter ervan. State Star maakte de grenzen juist heel duidelijk zichtbaar, waardoor conflicten zich ook meer aan de oppervlakte afspeelden. En hoewel men met een rigide curricu-

lum werkte, werden conflicten voorkomen doordat er voldoende middelen beschikbaar waren om specialistische cursussen aan te bieden over literatuur van minderheidsgroepen. Samenvattend geldt ook hier: de onderwijspraktijk bepaalt in welke mate er conflicten ontstaan over de betekenis van multiculturalisme, en niet andersom.

Het taalgebruik en de persoonlijke manier van schrijven maakt dit tot een bijzonder aangenaam leesbaar boek. Hier en daar is zelfs ruimte voor humor. Daarnaast weet Bryson haar kwalitatieve data op een elegante en inzichtelijke manier te presenteren. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat – zoals vaker het geval bij inhoudsanalyses – het enigszins onduidelijk blijft hoe ze nu tot de vier kernbetekenissen is gekomen. Het knappe van Brysons studie is, ten eerste, de wijze waarop ze abstracte theoretische inzichten en concreet empirisch onderzoek weet te koppelen. Zo behandelt Bryson de klassieke tegenstelling tussen cultuur en structuur door te stellen dat zowel de voor- als tegenstanders in de 'canon wars' de rol van cultuur als aanjager van sociale verandering overschat hebben. Net zoals haar promotor Paul DiMaggio heeft beargumen-

teerd, krijgen de culturele veranderingen hun vorm binnen instituties (in dit geval het hoger onderwijs). Ten tweede weet Bryson het uiterste uit haar data te halen, wat echter in sommige gevallen leidt tot abstracties die gebaseerd zijn op beperkte empirische gegevens. Zo stelt ze bijvoorbeeld dat multiculturalisme juist ingang vond in faculteiten met sterke sociale cohesie. Ze baseert deze bewering echter met name op de bevindingen op Catholic University, waar het gebrek aan cohesie ertoe leidde dat nauwelijks debat werd gevoerd over multiculturalisme en professoren er ook geen betekenis aan toekenden. Echter, het aantal professoren voor wie multiculturalisme op Catholic University geen betekenis had, beperkt zich tot maar vier. Hoewel Bryson zelf al aangeeft dat ze niet in de veronderstelling is dat haar data representatief zijn voor alle vakgroepen Engels in de Verenigde Staten, zou ze soms voorzichtiger mogen zijn in het vertalen van haar concrete bevindingen naar abstracte sociologische theorieën.

Pauwke Berkers

Sociologie en het geurlandschap

Jim Drobnick (red.) (2006) *The Smell Culture Reader*. Oxford/New York: Berg, 416 pp.

In 1972 verscheen in *The American Journal of Sociology* een artikel getiteld 'The Sociology of Odors', waarin auteurs Gale Largey en Rod Watson zich afvroegen waarom er toch zo weinig aandacht werd geschonken aan de 'olfactorische dimensie' in het maatschappelijke verkeer. Na een kleine uitweiding van Georg Simmel (1908) op dit gebied hadden sociologen het min of meer laten afweten: in de jaren zestig was zintuiglijkheid weliswaar een prominentere rol gaan spelen in sociologische verhandelingen (met name binnen het symbolisch interactionisme), maar daarbij lag de nadruk bijna uitsluitend op visuele

symboliek. Volgens Largey en Watson zou een sociologie van de reuk, als onderdeel van een bredere interesse voor zintuiglijkheid, nieuwe inzichten kunnen verschaffen in tal van sociale verschijnselen, van xenofobie tot klassendiscriminatie.

Het artikel van Largey en Watson vond aanvankelijk weinig bijval onder vakgenoten, maar is niettemin als 'pionierswerk' opgenomen in *The Smell Culture Reader* (2006) van Jim Drobnick. In deze bloemlezing van essays en literaire passages over de reuk maken we kennis met reukzintuiglijkheid als cultureel verschijnsel: de samensteller

verkent de historische, psychische en sociale implicaties van geuren in het alledaagse leven, maar ook die van buitengewone of uitzonderlijke geurimpressies en gebeurtenissen, zoals de stank van lijkverbrandingen in concentratiekamp Auschwitz. De associaties die geuren oproepen, hun (des)oriënterende effect, en de uiteenlopende betekenissen die er door verschillende mensen aan worden verbonden, geven een weerspiegeling van de sociale context waarbinnen die waarnemingen oorspronkelijk hebben plaatsgevonden. In bredere zin kan men spreken van een onophoudende socialisering van de zintuigen, een thema dat als een rode draad loopt door de serie *Sensory Formations* waarvan deze reader deel uitmaakt.

The Smell Culture Reader is thematisch ingedeeld, en elk hoofdstuk is voorzien van een inleidende beschouwing. Vooral de eerste drie hoofdstukken zijn sociologisch relevant. In 'Odorophobia' staat de angst voor geuren in het stedelijke, morele en juridische domein centraal. Drobnick brengt deze angst in verband met de 'ontgeuring' van het openbare leven, die zich in Westerse samenlevingen vanaf de tweede helft van de 18e eeuw steeds duidelijker ging manifesteren. Uit verschillende historische bronnen blijkt dat hygiënistische motieven daarbij aanvankelijk geen rol speelden: zo lezen we in Rodolphe el-Khoury's essay 'Polish and Deodorize' dat de ontgeuringscampagnes in Parijs van oorsprong waren gedreven door idealen van *propreté* (cleanliness in het Engels). De aanleg van dichte bestrating was – behalve een ineffectieve maatregel tegen ondraaglijke bodemluchten – vooral een uitdrukking van nieuwe gevoeligheden ten aanzien van onaangename geuren. Stank stond gelijk aan onreinheid, en diende te worden verbannen uit het openbare leven. Pas een eeuw later zouden morele overwegingen definitief plaats maken voor hygiënistische argumenten; deze transitie is uitvoerig besproken in Alain Corbins *Le Miasme et la jonquille* (waarvan een hoofdstuk in deze reader is opgenomen).

Deze historische context gebruikt Drobnick als uitgangspunt voor zijn verkenning van de relatie tussen ontgeuring, angst en sociale uitsluiting. Hij illustreert de intolerantie voor exotische geuren in Westerse samenlevingen ondermeer aan de hand van 'odorofobe' vertogen van gevestigde New Yorkers ten aanzien van Aziatische migranten (zie Martin Manalansans essay 'Immigrant Lives and the Politics of Olfaction in the Global City'). De afwijkende geurlandschappen in migrantenwijken roepen bij gevestigde bewoners tal van oordelen op. Vooral het bedwelmende effect van kookgeuren, die zich snel verspreiden door de ontgeurde openbare ruimte, wordt ervaren als overlast. Het door Manalansan geschetste beeld van de 'smelly immigrant' staat dan ook los van feitelijke hygiënische constatering, en moet vooral worden beschouwd als een culturele stereotypering.

De effecten van ontgeuring van het alledaagse leven hebben ook hun weerslag op klassenverschillen. In Alan Hyde's 'Offensive Bodies' wordt het juridisch discours omtrent de verwijdering van een dakloze man uit een openbare bibliotheek belicht. Hyde geeft een beschouwing van de verschillende vertogen in deze casus (de stank van het ongewassen lichaam wordt door de verdediging ter discussie gesteld) ter illustratie van de wijze waarop hygiënisch conformisme en ongelijke machtsverhoudingen worden betrokken op het persoonlijke, lichamelijke domein. De analyse van reukzintuiglijke vertogen verschaft niet alleen inzichten in de 'permeabiliteit tussen twee werelden', zoals in Manalansans essay (p. 44), maar ook in de wijze waarop individuele en collectieve lichaamsregimes zich tot elkaar verhouden.

De cultuur van de reuk is onlosmakelijk verbonden met tijd en ruimte – geurwaarnemingen zijn altijd vluchtig en plaatselijk – en dat is ook de samensteller van deze reader niet ontgaan. In hoofdstuk twee, getiteld 'Toposmia', richt Drobnick de aandacht op de relatie tussen geuren en ruimtelijkheid, waarin hij dieper ingaat op processen van

onderlinge identificatie. Hij typeert geurwaarnemingen als fragmentarische ervaringen die, net als visuele impressies, ruimtelijk dienen te worden geordend. Een mooi voorbeeld daarvan is Eleanor Margolies' bijdrage 'Vagueness Gridlocked', waarin zij de verschillende geurlandschappen van Manhattan in kaart brengt. In haar 'map of smells' geeft ze statische geurimpressies weer (gekarameliseerde nootjes op Broadway en Oxford Street, pretzels langs de Museum Mile, oude boeken in Mercer Street), en met een beetje moeite kan de lezer daarin de olfactorische transitie ontwaren tussen de verschillende stadsdelen.

Opvallend is dat Margolies in haar 'map of smells' schrijft over objecten die geur afgeven, zonder de geuren zelf te benoemen. Douglas Porteous gaat in zijn essay 'Smell-scape' dieper in op de taalkundige tekortkomingen in de analyse van geurlandschappen: onze reukzintuiglijke impressies zijn duidelijk en herkenbaar, maar onze woordenschat is te beperkt om ze goed te verwoorden. Mij lijkt dat iets te kort door de bocht. Uit verschillende betogen in deze reader kan worden opgemaakt dat we vooral te weinig affiniteit hebben met geuren. De parfumrecensies van Luca Turin, in deze reader verzameld onder de titel 'Accords and Discords', bevatten eenvoudige en heldere metaforen om complexe geuren te beschrijven. Het is vooral de vertrouwdheid met geuren zelf die we vaak ontberen.

De analyse van de cultuur van de reuk vertoont raakvlakken met die van de visuele cultuur, maar ook wezenlijke verschillen. Geurlandschappen vloeien in elkaar over, contrasten en tegenstellingen zijn tijdelijk van aard en moeilijk te verwoorden. De reuk is omgeven door tal van paradoxen: waar het begin van deze reader in het teken staat van de ontgeuring, olfactorische vervlakking en homogenisering van het openbare leven, maken we in hoofdstuk drie kennis met de liefde voor welriekende geuren. Naast het ideaal van *propreté* of *cleanliness* is er in hedendaagse samenlevingen immers

ook sprake van specifieke geurvoorkeuren. Deze *flaireur* komt niet alleen tot uitdrukking in het gebruik van parfums, maar ook in tal van geparfumeerde gebruiksartikelen (wasmiddelen bijvoorbeeld) en zelfs ruimtes (denk aan warenhuizen). Geuren vervullen volgens Drobnick een unieke functie in zintuiglijke communicatie: 'smells bypass language and directly connect the material world to one's inner state. What makes scent impractical for predictable, systematic communication makes it ideal for representing emotional experience' (p. 165). Wederom een aspect dat de reuk zowel problematisch als interessant maakt voor onderzoekers: geurwaarnemingen laten zich, in tegenstelling tot visuele impressies, moeilijk categoriseren of objectiveren.

Hoewel dit hoofdstuk vooral psychologische vraagstukken behandelt, is er in de bijdrage van Rachel Herz ('I Know What I Like: Understanding Odor Preferences') ook ruime aandacht voor de sociale component van reukzintuiglijke waarnemingen. Onze respons op geuren is grotendeels op associatieve wijze aangeleerd; ze is niet alleen gebaseerd op nostalgie en herinnering, maar ook op sociale kennis en vaardigheden. En daarmee komen we tot de kern van de boodschap in deze reader: geurwaarnemingen zijn geen subjectieve of ondefinieerbare verschijnselen, en kunnen wel degelijk worden geplaatst in een sociologische context. Het is jammer dat er weinig productie is geleverd op dit gebied, waardoor de selectie in *The Smell Culture Reader* niet meer dan een impressie geeft van het eigenlijke methodologische en theoretische potentieel.

De vraag die aan het begin van de reader wordt gesteld – waarom de cultuur van de reuk lange tijd zo weinig aandacht kreeg in de sociale wetenschappen – is eerder aan bod gekomen in *Aroma* (1994) van Classen, Howes en Synnott. Drobnicks betoog ligt in het verlengde daarvan: wetenschappers hebben lange tijd uitsluitend geopereerd vanuit een visueel paradigma (en doen dat voor het merendeel nog steeds), en onderzoek naar

de cultuur van de reuk vereist een andere benadering. Categorisering, definities en afbakening zijn gecompliceerder dan in de visuele cultuur, en wie de reuk wil begrijpen, zal zich moeten loswaken van dat visuele paradigma. Dat dat moeizaam gaat, blijkt uit verschillende bijdragen in *The Smell Culture Reader*: veel wollige taal, waarbij gretig gebruik wordt gemaakt van neologismen.

De verkenning van de cultuur van de reuk staat nog in de kinderschoenen, en er valt vooral in methodologisch opzicht nog veel te verfijnen. Dat neemt niet weg dat Drobnicks commentaar in de reader structuur en richting aanbrengt in een nieuw gebied, dat belist meer aandacht verdient van sociologen. Want zoals Lewis Thomas ooit schreef: 'smell

may not seem a profound enough problem to dominate all of the life sciences, but it contains, piece by piece, all the mysteries.'

Marcello Aspria

Literatuur

- Classen, C, D. Howes en A. Synnott (1994) *Aroma: The Cultural History of Smell*. London: Routledge.
- Corbin, A. (1986) *Le Miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social, 18-19e siècles*. Paris: Flammarion.
- Simmel, G. (1908) *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.

Verdwijnnende netwerken binnen de Nederlandse elite?

Eelke M. Heemskerk (2007) *Decline of the Corporate Community. Network Dynamics of the Dutch Business Elite*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 253 pp.

Studies over Nederlandse elites zijn schaars in de sociologie en politicologie. De auteur merkt dat zelf ook op (blz. 103), en wij moeten hem dankbaar zijn voor deze nieuwe bijdrage aan dit belangrijke onderwerp. De studie van elites is belangrijk voor beide wetenschappen, omdat het functioneren van samenleving en politiek slecht begrepen kan worden als onderzoekers zich beperken tot de 'sociale problemen' of gemakkelijk onderzoekbare groepen. Zonder twijfel is de grote afhankelijkheid van de sociale wetenschappen van derde geldstroom onderzoek debet aan dit gebrek, omdat alleen 'relevante' problemen op overheidssteun kunnen rekenen. En de eigen elites worden niet als een probleem gedefinieerd (hoogstens opkomende allochtone elites, die zouden kunnen afwijken van de dominante waarden, normen en opvattingen). Ook de tweede geldstroom geeft nauwelijks steun aan elite onderzoek, want ook daar zijn 'relevante' onderzoeksthema's een van de criteria voor prioritering, waardoor voorstellen voor elite-

studies het altijd zullen verliezen van meer dringende problemen. Zo blijft voor elite onderzoek alleen de steeds smaller wordende marge van het eerste geldstroom onderzoek over. Vanuit dit perspectief is het te prijzen dat de ASSR een promotieplaats beschikbaar stelde voor dit onderzoek. Daarmee zette de Universiteit van Amsterdam bovendien een kleine traditie voort, die begon met de roemruchte studie 'Graven naar Macht'.

Twee groepen vragen komen in deze Engelstalige studie aan de orde (blz. 23 e.v.). De eerste groep vragen luidt: 'How has the Dutch corporate elite network that ties together the main economic entities changed since the late 1960s? What are the impacts of globalisation on the appreciation of firms and directors for durable social ties amongst each other? What has been the impact of the ongoing and growing attention for shareholders interests which became more and more dominant since the early 1990s?'. De tweede groep vragen gaat over de institutionele veranderingen in het zakenleven, en

met name de rol van directeuren als individuen en als groep.

De auteur gebruikt twee onderzoeksmiddelen om deze vragen te beantwoorden: netwerkanalyse en interviews met 23 sleutelfiguren.

De netwerkanalyse heeft betrekking op de personele verbindingen ('interlocking directorates') tussen de 250 grootste bedrijven in Nederland in 1976, 1996 en 2001. Het gaat hier om het geïnstitutionaliseerde netwerk van directeuren en commissarissen van deze bedrijven, dat voortvloeit uit hun lidmaatschap van andere dan de eigen directie of raad van toezicht. Heemskerk volgt hier terecht het spoor van Mokken ('Graven naar Macht') en Stokman (laatstgenoemde verzamelde de data over 1976). Door het toevoegen van het netwerk van twee jaren (1996, 2001) wordt het mogelijk veranderingen van deze netwerken over de tijd te analyseren. Daarover wordt in hoofdstukken 2 en 3 verslag gedaan. Dit is een belangrijke stap voorwaarts, en het is voor toekomstige generaties onderzoekers te hopen dat Heemskerk al zijn gegevens heeft ondergebracht bij het KNAW data-archief DANS. Heemskerk vindt hier duidelijke veranderingen in deze netwerken, bovenal een vermindering van de hechtheid en de samenhang van het netwerk. Ook het aantal bedrijven dat deel uitmaakt van dat netwerk neemt sterk af in deze periode. Met name is er een afname van de bijdrage van de directeuren aan het netwerk. Financiële instellingen trokken zich in deze periode terug uit het dagelijks beheer van de grootste niet-financiële bedrijven. Deze terugtrekking van met name banken uit het netwerk tussen de grootste Nederlandse bedrijven is inderdaad een van de belangrijkste bevindingen van Heemskerk, en hij interpreteert die als de verschuiving van Nederlandse bedrijfsleven van de 'Rijnlandse' naar de Angelsaksische variant van het kapitalisme.

De interviews zijn met waarschijnlijk 23 sleutelfiguren gehouden: de tekst (blz. 104) zegt 24 interviews maar tabel 4.1 (op diezelfde pagina) noemt maar 23 succesvolle

interviews (appendix 4, die over de geïnterviewden handelt, geeft geen duidelijkheid op dit punt, maar in de inleiding worden 24 personen bedankt voor hun bereidheid geïnterviewd te worden). De sleutelfiguren zijn gekozen op grond van hun plaats in het eerder gevonden netwerk van 2001. De informatie uit deze gesprekken wordt gebruikt om de informele netwerken tussen deze elite (hoofdstuk 4) en de formalisering van het bestuur van deze grote bedrijven te schetsen (hoofdstuk 5). De belangrijkste conclusie die Heemskerk aan het slot van hoofdstuk 4 trekt is dat het informele netwerk is gefragmenteerd (eet- en discussieclubs), maar tegelijkertijd belangrijk is gebleven. Hij vindt dus een paradox tussen de neergang van het geïnstitutionaliseerde netwerk van personele verbindingen en het blijvende belang van informele netwerken. De belangrijkste conclusie van hoofdstuk 5 is de verandering in de atmosfeer van de bestuurskamer ('minder gezellig'), als gevolg van een toegenomen formalisering, de toestroom van buitenlanders en het verdwijnen van de veelvuldige ontmoetingen binnen het netwerk. De bestuursleden lijken ondernemende individuen geworden, in plaats van leden van een samenhangende elite.

In het slothoofdstuk 6 worden deze conclusies geplaatst in een breder theoretisch kader van varianten van kapitalisme en het succes van de Angelsaksische variant.

Behalve de genoemde paradox tussen de neergang van het geïnstitutionaliseerde netwerk van personele verbindingen en het blijvend belang van informele netwerken lijken dit allemaal redelijke conclusies, die van tijd tot tijd ook in de verschillende kwaliteitskranten worden genoemd. Maar het extra, dat een wetenschappelijke studie boven een goed krantenartikel moet bieden, ligt in de kwaliteit van de bewijsvoering voor de gevonden conclusies. Tot mijn spijt meen ik dat dit proefschrift niet de noodzakelijke kwaliteit heeft, zowel wat betreft het gebruik van de interviews met de sleutelfiguren, als in de netwerkanalyse. Daarnaast komen er gere-

geld slordigheden voor (hierboven gaf ik al een voorbeeld), die de geloofwaardigheid van de conclusies van dit proefschrift aantasten.

Allereerst valt het gebruik van de inhoud van de interviews met de sleutelfiguren tegen. Ze worden alleen gebruikt als illustraties van het abstractere betoog, maar ze worden niet gebruikt als bewijsvoering. Dat zou mogelijk zijn, maar dan moet de weergave en de analyse van de interviews veel systematischer gebeuren. Bij elk citaat zou de achtergrond van de geïnterviewden duidelijk moeten zijn (leeftijd, geslacht, positie in het netwerk, lidmaatschap van verschillende netwerken, etc.). Nu moet de lezer raden naar de context en verliezen de citaten hun betekenis. Dit wrekt zich vooral, als Heemskerk de citaten gebruikt om veranderingen te illustreren. De lezer kan het citaat niet plaatsen, en vraagt zich af of het citaat ('vroeger was het nog gezellig in de bestuurskamer') alleen maar wijst op nostalgie van 50-plussers of ook een teken is van echte verandering. Heemskerk geeft geen antwoord op deze voor de handliggende twijfel. Contra-indicaties uit andere interviews behandelt Heemskerk niet systematisch, althans niet zichtbaar voor de lezer. Ook vraagt hij zich nergens af of zijn sleutelfiguren hem betrouwbare en vooral valide informatie geven. Ik bedoel hiermee niet dat zijn sleutelfiguren hem voorgelogen hebben, maar dat hun verhaal, net als elk verhaal van elke informant, vertekend zal zijn, en dat het de taak van de wetenschapper is om hun verhalen te analyseren en te toetsen op betrouwbaarheid en validiteit. Kwalitatief onderzoek (zoals het houden en analyseren van interviews met sleutelfiguren) is niet hetzelfde als het verzamelen van een aantal leuke illustraties of de voorbereiding voor hypothesen. Het is een onderzoekstechniek, die minstens zo moeilijk is als geavanceerd kwantitatief onderzoek en even zware methodische eisen stelt op het punt van geldigheid en betrouwbaarheid. Maar Heemskerk heeft zich niet aan die methodische eisen van kwalitatief onderzoek gehouden, en de inter-

views slechts gebruikt voor het verzamelen van illustraties. Nergens in dit proefschrift wordt iets gezegd over het vragenschema bij de interviews, de wijze van analyseren van de uitgeschreven interviews, en de daarbij gebruikte software; dingen die allemaal nodig zijn om geldigheid en betrouwbaarheid van de interviews te verzekeren. Ook zijn behandeling van de non-respons van de te interviewen sleutelfiguren (blz. 104-105) is een voorbeeld van de verwaarlozing van de normale methodische vereisten. 13 van de 36 benaderde sleutelfiguren weigerden een interview, een niet onaanzienlijk aantal dat bovendien ongelijk verdeeld is over de steekproefcategorieën. Maar een analyse van deze non-response, bijvoorbeeld door een vergelijking tussen de respondenten en non-respondenten, gebeurt niet. Door deze methodische gebreken lijken mij hoofdstukken 5 en 6 voor de wetenschap onbruikbaar geworden. Het kan best zijn dat alles juist is wat Heemskerk beweert, maar het noodzakelijke bewijs daarvan ontbreekt.

In wezen leidt de netwerkanalyse aan een vergelijkbaar gebrek: te weinig aandacht voor geldigheid en validiteit van de analyse. In de drie steekproefjaren (1976, 1996, 2001) worden de 250 grootste financiële en niet-financiële bedrijven geselecteerd. Omdat men echter de drie netwerken van die drie jaren vergelijkt, moet duidelijk zijn dat het in de drie jaren om equivalente bedrijven gaat. Als dat laatste niet het geval is (als gevolg van fusie van grote bedrijven of van een toestroom van grote buitenlandse dochters), zouden veranderingen in de netwerken volledig veroorzaakt kunnen zijn door die veranderingen in de compositie van de 250 grootste bedrijven, maar niet door veranderingen van de spelregels bij de opbouw van het netwerk (als gevolg van een verschuiving van de Rijnlandse naar de Angelsaksische variant). Fusies en buitenlandse dochters spelen in het proefschrift een rol, en dus zou men verwachten dat aan deze methodische kwestie voldoende aandacht besteed wordt. Op blz. 59 zegt Heemskerk

zelf dat de 250 bedrijven in de drie jaren niet equivalent zijn: 'for 1996 and 2001 corporations in the lower regions of the selection already became relatively trivial in terms of size'. Als de auteur vervolgens in 1996 en 2001 een sterk afgenomen samenhang binnen het netwerk vindt, verwacht men een analyse met alleen de equivalente bedrijven, dus met weglating van de te kleine bedrijven uit de jaren 1996 en 2001. De concentratie van de grootste bedrijven tot een klein aantal (heeft Marx alsnog gelijk?) zou de fusieverklaring van de verminderde samenhang in het netwerk kunnen zijn. Ook zou men een analyse verwachten van alleen de nationale equivalente bedrijven, zonder het groeiend aantal buitenlandse dochters. Want zoals de auteur zelf opmerkt hebben directeuren van die buitenlandse dochters veel minder belang bij het nationale netwerk, en zullen dus minder bijdragen aan de samenhang van het netwerk. De toename van het aantal buitenlandse dochters in de periode 1976-2001 zou dus een tweede verklaring kunnen zijn voor de verminderde samenhang in het netwerk (de overname van het Nederlandse bedrijfsleven door het buitenland). Beide analyses zijn in het proefschrift niet aanwezig en zijn ook niet bij de auteur op te vragen. Door het ontbreken van genoemde analyses is het goed mogelijk dat de spelregels van het netwerk niet veranderd zijn, maar dat er aan het begin van de 21e eeuw meer buitenlandse dochters en minder grote bedrijven in Nederland zijn dan een kwart eeuw eerder. Deze compositieverklaring van de verminderde samenhang van het netwerk zou ook een verklaring geven voor de paradox, die Heemskerk zelf vindt maar niet oplost: de neergang van het geïnstitutionaliseerde netwerk van personele verbindingen en het blijvend belang van informele netwerken.

Ten slotte komt er in het proefschrift een aantal slordigheden voor die de geloofwaardigheid van de getrokken conclusies aantasten. Hierboven noemde ik al de onduidelijkheid rond het aantal geïnterviewde sleutelfiguren. Nog twee voorbeelden. Op blz. 82 zegt Heemskerk dat bij de 'big linkers' van het netwerk van 2001 alleen nog twee patriciërs zijn overgebleven en geen adel meer. Gaat men vervolgens naar Appendix iv met de lijst van de big linkers in de drie steekjaren, dan vindt men naast de patriciërs wel twee adellijke personen (Loudon; Karnebeek), evenals in 1976 (Sickinghe; Weede), terwijl de adellijke titels in de lijst van 1996 zijn weggelaten (maar er staan wel adellijke personen in deze lijst). Wat blijft er zo over van Heemskerk conclusie dat adel en patriciaat verdwenen is uit het 'old boys' netwerk in de 21e eeuw? Op blz. 111 beweert Heemskerk dat na 1960 een groot aantal niet-traditionele studentenverenigingen zijn ontstaan. Hij heeft het mis: vanaf het eind van de 19de eeuw, maar voor 1960, bestaat er een groot aantal succesvolle afsplitsingen van het traditionele studentencorps: SSR (orthodox-protestanten), de katholieke verenigingen, de Unitas & Bonden, en vele anderen. Ook zij waren toegangswegen tot de elite, hoewel minder breed dan die van het traditionele corps. Na 1960 zijn relatief maar een handvol studentenverenigingen opgericht, die kwantitatief en kwalitatief weinig voorstelden.

Helaas valt dit proefschrift dus tegen, niet zozeer door de verzamelde data maar doordat de auteur het kwalitatieve en het kwantitatieve materiaal veel grondiger had kunnen analyseren, waardoor er meer wetenschappelijke vooruitgang geboekt had kunnen worden.

Jaap Dronkers